

Igor Primorac, Melbourne

Patriotizam kao etičko stajalište

I.

Prema široko prihvaćenom shvaćanju, stabilan opstanak i učinkovito funkcioniranje liberalne i demokratske države nisu mogući bez patriotskog etosa: bez poistovjećenja pučanstva sa svojom zemljom, privrženosti građana svojoj političkoj zajednici, osobite brige pojedinca za dobrobit svoje zemlje i zemljaka, svoje države i sugrađana. Stoga se patriotizam veoma često shvaća kao moralno vrijedno, pa i obvezatno stajalište.

S druge strane, kritičari patriotizma tvrde kako on nije ništa drugo doli kolektivni egoizam, nespojiv s nepristranošću koja je bitna značajka moralnosti, sa zahtjevima univerzalne pravde i općeljudske solidarnosti. Drugi uobičajeni prigovor patriotizmu jest da on neizbježno vodi u nesklonost, pa i neprijateljstvo prema drugim zemljama i narodima, da pogoduje militarizmu, te prije ili kasnije dovodi do međunarodnih napetosti, sukoba i rata.

Jedan način da se patriotizam obrani od ove kritike usredotočuje se na razlikovanje dvije vrste patriotizma: ekstremnog i umjerenog. Dok je ekstremni patriotizam odista izložen spomenutim prigovorima, moguć je i drukčiji, umjereni patriotizam. Taj tip patriotizma – koji u svojim radovima podastire i brani američki filozof Stephen Nathanson – uvažava ograničenja privrženosti svojoj zemlji i zemljacima, svojoj političkoj zajednici i sugrađanima, što ih nameću zasade univerzalne pravde i elementarna općeljudska solidarnost. Pristranost umjerenog patriota dolazi do izražaja samo unutar granica koje zacrtavaju obziri univerzalnog morala. To je stajalište srednji put između radikalne pristranosti i bezuvjetne privrženosti ekstremnog patriotizma, s jedne strane, i dosljedne, posvemašnje nepristranosti univerzalizma i kozmopolitizma, s druge. Ono patriotizmu osigurava moralni legitimitet tako što ga podvrgava univerzalno važećim moralnim ograničenjima, a da mu pritom ne mijenja sadržaj.¹

Moguća je i druga strategija obrane patriotizma od kritike, sa stajališta univerzalnog morala: strategija koja je radikalna, budući da se ne zadovoljava obuzdavanjem patriotskog poriva, već vodi promjeni sadržaja patriotske privrženosti. Patriotizam uobičajene vrste, bio on ekstreman ili umjeren, usmjeren je na promicanje *izvanmoralnih* – gospodarskih, političkih, kulturnih – interesa vlastite zemlje i političke zajednice. Razlika između njegove ekstremne i umjerene inačice jest u tome dokle je patriot spreman ići: ekstremni patriot spreman je za domovinu učiniti sve, dok umjereni patriot uvažava granice što ih univerzalna pravda i općeljudska solidarnost postavljaju patriotskoj predanosti.

1

Vidi Stephen Nathanson, »U obranu 'umjerenog patriotizma'«, u: Igor Primorac (ur.), *Patriotizam*, KruZak, Zagreb 2004 (u tisku);

Patriotism, Morality, and Peace, Rowman & Littlefield, Lanham (MD) 1993.

Tip patriotizma koji bismo mogli označiti kao *etički*, ostavio bi po strani ciljeve kao što su politička moć vlastite zemlje, njezin gospodarski razvitak, ili pak kulturna tradicija – dakle, ono što čini njezinu dobrobit u izvanmoralnom smislu. On bi se umjesto toga usredotočio na osebujno moralnu dobrobit vlastite zemlje i političke zajednice, na njezin moralni identitet i integritet. Patriot toga tipa svoju ljubav prema domovini ne bi izražavao u nastojanjima da očuva njezina prirodna bogatstva i ljepote, te njezino povijesno nasljeđe, ili da je učini bogatom, moćnom ili utjecajnom na području kulture, ili pak u međunarodnoj politici. On bi umjesto toga nastojao pridonijeti tome da se njegova zemlja pridržava moralnih zasada i da promiče moralne vrijednosti, kako doma tako i u vanjskoj politici. On bi se brinuo za to da mu zemlja izgradi i sačuva pravedno i humano društvo, kao i da provodi pravednu vanjsku politiku, te da očituje općeljudsku solidarnost prema potrebitima, koliko god da su daleki i strani.

Povrh brige za moralni integritet vlastite zemlje u sadašnjosti, patriot ovog, osebujno etičkog tipa pridavao bi primjereni značaj moralnoj prošlosti svoje zemlje i implikacijama te prošlosti za sadašnjost. On bi podržavao, pa i inicirao, istraživanje tamnih stranica povijesti vlastite zemlje, očitovanje o nedjelima počinjenim u proteklim desetljećima ili stoljećima na njezinu tlu i u njezino ime, te nastojanja da se prema njima zauzme moralno primjereni stav – bilo ispričavanjem žrtvama i njihovim nasljednicima, ili pak davanjem nadoknade – kao i mjere koje trebaju osigurati da se povijesni grijesi i zločini nikada ne ponove.²

Razumije se, patriot ovog, osebujno etičkog tipa želio bi, poput svih ostalih, da se pravda i ljudska prava uvažavaju, te da se općeljudska solidarnost očituje u svako vrijeme i na svakome mjestu. No njegov bi patriotizam dolazio do izražaja u osobitoj brizi da se njegova zemlja rukovodi tim moralnim zasadama i vrijednostima, brizi koja je dosljednija i dublja negoli briga da se te zasade provode i te vrijednosti uvažavaju općenito. On bi držao da je njegov osobni moralni identitet i integritet nerazdvojno vezan uz moralni identitet i integritet njegove zemlje.

Za razliku od patriota uobičajenog tipa, pristaša osebujno moralne vrste patriotizma ne bi osjećao veliki ponos zbog postignuća vlastite zemlje na izvanmoralnome području – na području politike, gospodarstva ili kulture. On bi se prije ponosio moralnim integritetom svoje domovine. No njegov bi se patriotizam očitovao nadasve u kritičkom odnosu prema vlastitoj zemlji i zemljacima, prema vlastitoj političkoj zajednici i sugrađanima. On ne bi poricao, opravdavao, ili pak nastojao umanjiti nepravedne i nehumane postupke, zakone ili ustanove svoje zemlje, bilo doma ili pak na međunarodnoj sceni, kao što patrioti uobičajene vrste prečesto čine. Naprotiv, on bi se osjećao ovlaštenim, pa i pozvanim i obvezanim, podvrgnuti ih kritičkoj moralnoj prosudbi, te da pozove na to da se ono moralno neprihvatljivo u običajima, politici ili zakonu njegove zemlje prokaže, te ispravi. On ne bi nastojao izbjeгти kolektivnoj odgovornosti za nedjela današnjice i prošlosti, već bi, naprotiv, spremno preuzeo svoj dio te odgovornosti i djelovao bi sukladno tome.

II.

Na drugome sam mjestu raspravljao o moralnome statusu uobičajene vrste patriotizma. Suglasio sam se sa Stephenom Nathansonom, koji ekstremnu inačicu takvog patriotizma drži moralno neprihvatljivom, ali brani njegovu

umjerenu inačicu: patriotizam koji se može poopćiti i koji je ograničen obzirima nepristranog morala. No također sam ukazao na stanovitu nejasnoću glede zaključka što se nadaje iz Nathansonove obrane patriotizma. Jer, pokazati kako umjereni patriotizam nije moralno neprihvatljiv ne znači – kao što Nathanson, čini se, vjeruje – samim tim pokazati kako on ima pozitivno moralno značenje: kako je moralno obvezatan, ili pak nije obvezatan, ali jest moralna vrlina ako ga slobodno prihvaćamo. Razmotrio sam niz argumenata u prilog shvaćanju da nam je umjereni patriotizam moralna dužnost, te nastojao pokazati kako nijedan nije uspješan. Također sam kritički razmotrio tvrdnju kako je taj tip patriotizma moralna vrlina, te došao do zaključka da je i to shvaćanje neuvjerljivo. Na kraju sam zaključio da umjereni patriotizam nema nikakvog pozitivnog moralnog značenja, te da nemamo moralnog razloga da ga prihvatimo.³

Može li se što reći u prilog osebujno etičkog tipa patriotizma što sam ga upravo naznačio? Imamo li razloga prihvatiti taj tip patriotizma? Mislim da imamo barem tri razloga za to.

1. Učinkovitost etičke kritike

Završavajući svoj ogleđ o pojmu domovine, Dolf Sternberger spominje popularnu izreku »Moja zemlja, bila u pravu ili ne,« te je odbacuje kao »barbarsku regresiju... koja je postala sveopćim oprostom za svaki zločin počinjen u ime domovine«. Potom on poziva da tu izreku okrenemo naglavce:

»... za [moralno] ispravnim trebamo težiti ponajprije u vlastitome domu, osobito stoga što kritika tu ima najviše izgleda uroditi plodom. [...] Posve je prirodno i razborito promicati dobro... u vlastitoj, a ne u stranoj zemlji.«⁴

Ovdje imamo prvi, posve jednostavan argument za prihvaćanje etičkog patriotizma. Općenito, u boljem sam položaju prosuditi što je ispravno a što neispravno, te predložiti mjere za ispravljanje onog neispravnog u vlastitoj zemlji, među zemljacima, negoli u inozemstvu, među strancima.

Bolji su izgledi da uočim nepravdu ili nedostatak humanosti u životu i običajima vlastitoga društva negoli u životu i običajima drugog, dalekog i stranog društva. Bolji su izgledi da zapazim nepravedan i nehuman zakon ili politiku moje vlastite političke zajednice negoli takav zakon ili politiku u drugim, dalekim i nepoznatim državama. Moja će moralna prosudba biti utemeljenija i lucidnija kada je primjenjujem na nešto što mi je poznato i razumljivo negoli kada prosuđujem o stvarima o kojima vjerojatno malo znam i još manje razumijem. Etičku kritiku koju izričem prije će čuti, razumjeti, uvažiti moji zemljaci, doma, negoli stranci, u inozemstvu. Najzad, moja nastojanja da nađem istomišljenike te da, zajedno s njima, nešto izmijenim, da obustavim neku nepravdu, ili pak neku nehumanu mjeru ili politiku, imaju bolje izgleda za uspjeh u domovini, među zemljacima, ne-

2

O nekima od etičkih pitanja što se ovdje nadaju, vidi: Janna Thompson, *Taking Responsibility for the Past*, Polity, Cambridge 2003.

3

Vidi moj članak »Patriotizam sveden na pravu mjeru«, u: Igor Primorac (ur.), *Patriotizam*.

4

Dolf Sternberger, »Begriff des Vaterlands«, *Schriften*, sv. IV, Insel Verlag, Frankfurt am Main 1980., str. 32–33.

goli u nekoj drugoj, možda i dalekoj zemlji, među strancima. Povrh toga, mnoge, ako ne i gotovo sve moralne probleme nekog društva ili političke zajednice mogu odista razumjeti, raspraviti, te riješiti, jedino pripadnici toga društva, građani te političke zajednice. Nitko drugi to ne može učiniti umjesto njih – za njih.

2. *Probitak i solidarnost*

U pravilu, kada je nekome nanesena nepravda, netko drugi od toga ima koristi. Kada u nekom društvu postoji neki nepravedan i nehumani običaj, ili kad neka država donese, te provodi neki nepravedan i nehumani zakon ili politiku, barem neki, a ponekad i mnogi članovi toga društva, građani te države, iz toga izvlače neku korist. U nekim slučajevima takav običaj, zakon ili politika pogađaju strance; tada čitavo društvo ili država mogu od toga imati koristi.

U svim takvim slučajevima, odgovornost za nepravdu ili nedostatak elementarne ljudske solidarnosti leži, u prvome redu, na onima koji donose odluke i onima koji te odluke provode. Ta je odgovornost i na onima koji podržavaju te odluke i njihovu provedbu. No stanovita odgovornost pada i na one koji nemaju udjela ni u donošenju dotičnih odluka ni u njihovoj provedbi, niti pak tome pružaju podršku, ali od njih imaju koristi – ako te probitke ne samo uživaju nego i prihvaćaju.⁵

Sve su to relativno jednostavni slučajevi kolektivne moralne odgovornosti. No kolektivna moralna odgovornost može zapasti i one koji nemaju udjela u oblikovanju i provedbi nemoralnih običaja, zakona, ili politike, niti ih podržavaju, niti pak od njih imaju koristi, ako imaju znatne koristi od pripadnosti dotičnome društvu, od toga što su građani dotične države. To može, ali ne mora biti probitak uobičajene, opipljive naravi. Pojedinaac može imati znatnog psihološkog probitka od toga što pripada dotičnome društvu ili dotičnoj političkoj zajednici: od osjećaja pripadnosti, podrške, poistovjećenja što ga ta pripadnost priskrbljuje. Po mome sudu, ako netko ne samo uživa nego i prihvaća takve probitke, to ga može opteretiti kolektivnom moralnom odgovornošću.

Moglo bi se prigovoriti kako je neopravdano pripisivati kolektivnu odgovornost pojedincu za nešto čemu on ni na koji način uzročno ne pridonosi, niti pak na to može utjecati. Ali ja, razumije se, ne tvrdim kako su pojedinci o kojima je riječ odgovorni na isti način i u istome stupnju kao i oni koji odlučuju, oni koji te odluke provode u djelo, ili pak oni čija podrška omogućuje dotične odluke i postupke, te da ih treba kriviti u istoj mjeri. Ja samo tvrdim kako su te osobe, zbog podrške što ju pružaju moralno neispravnim mjerama, čak i ako ta podrška nema uzročno-posljedičnog značaja, ili zbog prihvaćanja koristi što proistječe iz tih mjera, ili pak iz njihove povezanosti sa počiniteljima, i same upletene u te mjere; i njih zapada stanoviti dio odgovornosti za te mjere, stanovita moralna krivnja. Njihov je udio u kolektivnoj odgovornosti manji, njihova je krivnja manja – ali oni snose stanovitu moralnu odgovornost i zaslužuju stanovitu moralnu osudu. Oni ne mogu uvjerljivo reći: »Sve to nema nikakve veze s nama! Mi ni na koji način nismo u to upleteni!«

Nadalje – premda u ovo nisam uvjeren u istome stupnju kao u prethodne tvrdnje – moglo bi se ustvrditi da, neovisno o bilo kakvome probitku, solidarnost s vlastitim društvom ili političkom zajednicom može pojedinca op-

teretiti kolektivnom moralnom odgovornošću za nemoralne postupke drugih, za njihove običaje, zakone ili politiku, u kojima taj pojedinac inače ne sudjeluje. Solidarnost što ju ovdje imam na umu uključuje zajedništvo interesa, zajedničku sudbinu, te osjećajne veze. Kolektivni ponos i stid dobar su pokazatelj te vrste solidarnosti.⁶

Prema tome, imam razloga za osobitu brigu za moralni identitet i integritet vlastite zemlje i zemljaka. Trebaju me zabrinjavati nemoralni običaji mogea društva, nemoralni zakoni ili politika moje političke zajednice, jer oni nameću kolektivnu moralnu odgovornost u kojoj i ja mogu imati udjela. Trebam se brinuti za to da se takvi običaji, zakoni ili političke mjere uoče, priznaju, te dokinu, a da se za njihove štetne učinke dade nadoknada. Postupajući na taj način, ja ću se brinuti i za značajan dio vlastitoga moralnog identiteta i integriteta.

3. Demokracija

Prethodna dva argumenta vrijede općenito, neovisno o političkom sustavu. Općenito, u boljem sam položaju da prosuđujem o moralnom integritetu vlastite zemlje negoli o nepravедnim i nehumanim običajima, zakonima ili politici drugih zemalja, bio politički sustav moje zemlje demokratski ili ne. Ako moja zemlja ima takve običaje, zakone ili politiku, a ja svjesno i dragovoljno od njih imam koristi, tada i ja mogu sudjelovati u kolektivnoj moralnoj odgovornosti za njih, bio politički sustav u mojoj zemlji demokratski ili ne. Dio te odgovornosti može zapasti i mene, čak i ako od njih nemam nikakve koristi, ali imam koristi od toga što u dotičnoj zemlji živim i njezin sam građanin, ili pak ako osjećam i očitujem solidarnost sa svojom zemljom i zemljacima, bilo da je moja zemlja demokratska ili ne. No ako sam građanin demokratske države, imam jedan dodatan razlog prihvatiti osebjuno etički tip patriotizma: da očitujem osobitu brigu za moralnu dobrobit svoje zemlje i zemljaka.

U demokraciji, narod je suveren. Vlast donosi zakone i političke mjere u ime naroda. Odgovornost za te zakone i politiku na koncu pada na narod. Kada su oni nepravедni i nehumani, moralna odgovornost za tu nepravdu i nehumanost leži na narodu. To znači da ona zapada sve punopravne građane političke zajednice, jer ti su zakoni i političke mjere doneseni i provode se u njihovo ime – u ime svih njih, pa tako i u ime svakoga od njih. Ako sam punopravan građanin demokratski ustrojene zemlje, imam razloga brinuti se za moralnu narav tih zakona i politike više negoli za moralnu narav zakona i politike drugih zemalja. Jer ti su zakoni i ta politika

5

O razlici između pukog uživanja nekog probitka i njegova prihvaćanja, vidi: A. John Simmons, *Moral Principles and Political Obligations*, Princeton University Press, Princeton (NJ) 1979., str. 125–132.

6

Vidi: Joel Feinberg, »Collective Responsibility« i Howard McGary, »Morality and Collective Liability«, u: Larry May i Stacey Hoffman (ur.), *Collective Responsibility*, Rowman & Littlefield, Savage (MD) 1991. Ako se riječ »odgovornost« čini preteškom,

možda umjesto toga možemo govoriti o moralnoj kompromitaciji (*moral taint*). Čak i ako nisam ni na koji način uzročno vezan uz nepravdu što ju čini moje društvo ili moja politička zajednica, niti pak prihvaćam neki probitak što ga ta nepravda priskrbuje, mogu se smatrati moralno kompromitiranim tom nepravdom, ako sam solidaran s onima koji su za nju odgovorni.

Vidi: Larry May, »Metaphysical Guilt and Moral Taint«, u: Larry May i Stacey Hoffman (ur.), op. cit.

doneseni i provode se (i) u moje ime. Oni za sobom povlače kolektivnu odgovornost, u kojoj (i) ja imam udjela.

Moglo bi se prigovoriti kako je ova tvrdnja odveć dalekosežna: kako se odgovornost za zakone i politiku neke vlasti može pripisati samo onima koji su za nju glasovali, ne i onima koji su glasovali za oporbu. Da su ovi drugi pobijedili, zakonodavstvo i politika bili bi posve drukčiji. No i ako je ova posljednja tvrdnja istinita, to nije dovoljno da građane koji su na izborima glasovali za oporbu razriješi odgovornosti. Jer sudjelovanje u demokratskom političkom procesu ne povlači za sobom odgovornost za zakonodavstvo i politiku vlasti *pod uvjetom* da stranka za koju glasujem pobijedi; ono povlači za sobom odgovornost za zakonodavstvo i politiku *svake* vlasti koja bude izabrana. Demokracija ne bi mogla funkcionirati da nije tako. Prema tome, iako sam glasovao za oporbu, izabrana vlast jest, u relevantnom smislu, moja vlast. Moj glas, premda sam ga dao za oporbu, ovlastio je izabranu vlast da djeluje (i) u moje ime. Sukladno tome, (i) ja imam udjela u kolektivnoj odgovornosti za ono što ista čini. Moj vlastiti moralni identitet i integritet vezan je uz moralni identitet i integritet moje vlasti, moje političke zajednice.

Razumije se, mogu odbiti da snosim odgovornost za nepravedan i nehuman zakon ili politiku svoje vlasti. Mogu se od nje ograditi. Mogu protiv nje prosvjedovati, te na razne načine djelovati s ciljem da je promijenim. Mogu to činiti čak i ako sam na posljednjim izborima glasovao za stranku na vlasti. Ali to ne pokazuje kako je tvrdnja o kolektivnoj odgovornosti građana u demokraciji za nemoralne zakone i politiku njihove zemlje odveć dalekosežna, te je moramo ograničiti. Oni koji izaberu ovu opciju zapravo postupaju sukladno kolektivnoj moralnoj odgovornosti za vlastitu političku zajednicu – oni postupaju kao etički patrioti.

III.

Nijedan od argumenata što sam ih ovdje naznačio, sam za sebe, niti pak svi zajedno, ne utemeljuju moralnu dužnost etičkog patriotizma koja bi vrijedila univerzalno, bez iznimke. Pojedinac je u pravilu u veoma dobrom položaju da svoju zemlju i zemljake podvrgne sustavnoj moralnoj prosudbi i kritici, te da nešto poduzme kada ta prosudba iznese na vidjelo moralno neprihvatljive običaje, zakone ili politiku. Stoga on treba tu mogućnost iskoristiti. No on također može doći do zaključka kako je njegova zemlja odveć duboko ogrezla u moralno neobranjivu praksu, te odlučiti da se od nje distancira, da je se odrekne. Odričući se vlastite zemlje, pojedinac se razrješuje moralne dužnosti osobite brige za njezinu moralnu dobrobit. Pojedinac može imati koristi od nepravednih i nehumanih zakona ili politike svoje zemlje, ili barem od toga što u njoj živi i njezin je građanin. Prihvatanje tih probitaka čini ga suodgovornim za takve zakone ili politiku. Ali ima i onih koji nemaju nikakve koristi od nepravednog i nehumanog odnosa njihove zemlje prema drugima, te ih općenito zapada malo ili nimalo od dobrobiti života u njoj. Od obespravljenih i prikraćenih, dakako, ne možemo očekivati da budu patrioti ma koje vrste. Što se pak tiče argumenta demokracije, pojedinci i čitave skupine mogu se suzdržavati od sudjelovanja u političkom životu svoje zemlje, te napose od glasovanja na izborima. Takvi pojedinci i skupine nemaju udjela u kolektivnoj odgovornosti za nepravedne i nehumane učinke političkog procesa, te stoga niti dužnost da za njih očituju osobitu brigu.

Prema tome, nema moralne dužnosti etičkog patriotizma koja bi obvezivala sve i svakoga. Niti pak postoji moralna dužnost da budemo patrioti u onome drugom, uobičajenom, »prizemnom« smislu. S druge strane, ova druga, uobičajena vrsta patriotizma za mnoge od nas nešto je što se samo po sebi razumije. Ili pak, u najmanju ruku, mnogi od nas nisu ni prikraćeni niti otuđeni od političkog života vlastite zemlje; svoju zemlju osjećaju kao dom, a zemljaka i sugrađana doživljavaju kao »naše gore list«; poistovjećuju se sa svojom zemljom i zemljacima, svojom političkom zajednicom i sugrađanima, sudjeluju u političkom životu zemlje, te prihvaćaju razne opipljive i neopipljive probitke života u njoj; u odgovoru na pitanje tko su i što su, među ostalim, navode i sve te pomisli, osjećaje i sukladno držanje. Nadam se da argumenti što ih ovdje podastirem pokazuju da, *ako* pojedinac na takav način doživljava svoju zemlju i zemljake, te sukladno tome postupajući, *onda* on ima moralnu dužnost očitovati osobitu brigu za njezinu moralnu dobrobit, njezin moralni identitet i integritet – rječju, biti etički patriot.

Igor Primorac

Patriotism as an Ethical Position

The author distinguishes between worldly patriotism, which seeks to promote the mundane interests of the patria such as its political stability and power, economic strength, cultural vibrancy, etc., and a distinctively ethical type of patriotism, which is concerned with the country's moral identity and integrity. Worldly patriotism is devoid of positive moral significance; it is neither a duty, nor a stance that is morally valuable if freely adopted. In contrast, the distinctively ethical type of patriotism is, under certain fairly common circumstances, a position we ought to adopt. The author offers three arguments for this claim. (1) An individual is, by and large, in a much better position to identify, criticize, and try to change immoral policies and practices in her own country, among her own people, than in a foreign country, among strangers. (2) The acceptance of benefits resulting from immoral policies or practices of one's own country, or from membership in one's polity, generates a certain kind of collective moral responsibility; so does solidarity with those who are directly involved in such policies and practices. (3) Democracy, too, imposes a certain kind of collective responsibility for the laws passed and enforced and policies devised and implemented on behalf of all full-fledged citizens. The moral identity and integrity of the democratic citizen are bound up with the moral identity and integrity of his polity.